

Pozsonytól Budapestig

A magyarországi cionizmus kezdetei
1897 és 1904 között¹

PETER HABER

A kutatás és a források helyzete

A magyar cionizmus történetét rosszul dolgozták fel. Ez vonatkozik mind a cionizmus történetét áttekintő nem magyar művekre, melyekben Magyarország egyáltalán nem vagy csak alig nyer említést, mind a magyarországi zsidóság történetének számos bemutatására, melyekben a cionizmus ismét nem, illetve csak mellékesen jelenik meg. Említések meg azért néhány kivétel.

Livia E. Bitton 1968-ban befejezett disszertációjában foglalkozott az 1918–1928 közötti magyar cionizmussal.² A Central Zionist Archives anyagából és részben személyes beszélgetésekből rekonstruálta a cionizmus első világháború utáni történetét. Egy önálló fejezetben érintette az előtörténetet, az első világháború előtti időszakot is. A szerző 1971-ben disszertációjából részleteket közölt.³ Bitton azonban az első világháború utáni időkre helyezte a hangsúlyt, kényszerűségből az ide vonatkozó szakaszban aránylag rövid bemutatásra kellett szorítkoznia. Ráadásul néhány adata pontatlan vagy hibás volt.⁴

Patai Raphael, aki 1996-ban egy hatalmas, 730 oldalas átfogó művet alkotott a magyarországi zsidókról, több fejezetben foglalkozott a magyar cionizmussal.⁵ Emellett írt a politikai cionizmus előfutáiról és az 1897-es bázeli kongresszust követő első évekről is. Patai helyenként szó szerint Bitton disszertációjára támaszkodott.⁶ A nemrégiben elhunyt Patai könyvét Magyarországon hevesen kritizálták. Haraszi György például azt vetette Patai szemére, hogy idealizált képet alkotott a magyar zsidóságról.⁷

A legjelentősebb munka, amely a magyar cionizmus korai szakaszával foglalkozik, Schweitzer Gábortól származik.⁸ Dolgozatában arra a kérdésre keres választ, vajon miért talált a cionizmus Magyarországon, mindenekelőtt Budapesten oly csekély visszhangra. Schweitzer számos korabeli röpiratból és újságcikkből dolgozott, így új nézőpontokra is felhívhatta a figyelmet. Lényegében azonban ő is arra a következtetésre jutott, hogy a cionista mozgalom Magyarországon az 1897-et követő első években jelentéktelen maradt.

A teljesség kedvéért essék utalás néhány újabb munkára, melyek marginálisan foglalkoznak a magyarországi korai cionizmus aspektusaival. Egy eddig kiadatlan munkájában Walter Pietsch megvizsgálta a magyarországi korai cionisták, Chatam Szófér rabbi, Akiva Josef Schlesinger rabbi és Natonek József rabbi történetét.⁹ Ugyancsak a magyar ortodoxia és a cionizmus kapcsolatát dolgozták fel Kiss József és Adam S. Ferziger munkái, amelyek a *Múlt és Jövő* folyóirat cionizmussal foglalkozó számában jelentek meg.¹⁰

Moshe Carmilly-Weinberger egy nemrég megjelent írásában behatóan értékelte a cionizmus erdélyi történetét.¹¹ Ugyanezzel a témával foglalkozott Emeric Csengeri és Livia Bitton is.¹² Végül meg kell említeni még Martin Trančík mikrotörténeti tanulmányát, amely többek között megvizsgálta a cionizmus pozsonyi fejlődését.¹³

A kutatás állása mellett a magyarországi cionista mozgalom első éveire vonatkozó források helyzete is elégtelennek mutatkozik. Így a jeruzsálemi Central Zionist Archives (CZA) levéltári katalógusában a

Magyarországra vonatkozó anyagok csak 1905-től szerepelnek, továbbá az 1903-ban Budapesten alapított Makkabea diákegyesület 1919-től 1945-ig terjedő aktái és az ebben az időszakban fellelhető személyes hagyatékaik közül csak Kahán Niszoné érdekes.¹⁴ Sem Rónai Jánostól, sem pedig Bettelheim Sámueltól, a korszak két legfontosabb magyarországi cionistájától nem található személyes hagyatéka a CZA-ban.

Meglehetősen kilátástalannak tűnt a magyar levéltárakban való kutatás is. Noha Budapest Főváros Levéltárában van néhány akta a nyilvántartásban az első helyi cionista egyletekről, a dokumentumok elenyésző része volt csak valóban megtalálható.¹⁵ Még eredménytelenebbnek bizonyult a keresés a Magyar Országos Levéltárban Budapesten. Néhány elkülönített, a harmincas évekből származó aktán kívül nyoma sem volt a cionista mozgalomnak.

Kicsit másnak mutatkoztak a viszonyok a Magyar Zsidó Levéltárban Budapesten. Mivel ez az intézmény csak rövid ideje kezdte meg újra működését, jelenleg csupán az anyagok kis részéhez lehet hozzáférni.¹⁶ 1997. augusztus elején azonban váratlanul előkerült a magyar korai cionizmus egyik központi alakja, Bettelheim Sámuel hagyatékának egy része. Mivel az anyag jelenleg még rendezetlen, e munkához csak kevés dokumentumot lehetett figyelembe venni.

A kezdetek

1897 augusztusában, az első bázeli Cionista Kongresszuson összesen hét küldött vett részt Magyarországról: Bengai Moritz és Banyas M. Tolnából, Davidowicz Gyula és Davidsohn Gyula Bártfalváról, Lazarus József Fiuméből, Rónai János Balázsfalváról és Vas Ernst Szegedről.¹⁷ Feltűnő, hogy minden küldött vidéki, míg a fővárosból, Budapestről senki sem utazott Bázalba. Patai joggal utalt arra, hogy a küldötteket nem választották: önszántukból utaztak a kongresszusra.¹⁸ Feltűnő, hogy e kongresszus résztvevői közül, Rónai kivételével, többé senki sem játszott aktív szerepet a magyarországi cionista mozgalomban.

AZ I. CIONISTA VILÁKGONGRESSZUS ELŐTT

Az 1897. augusztus végi I. Cionista Világkongresszus előtti cionista tevékenységekről csak egészen csekély adatok állnak rendelkezésre. 1897 májusában az *Egyenlőség* című újság közölte, valaki külföldről azért utazott Budapestre, hogy a kongresszus számára propagandát csináljon.¹⁹ A szerző nem említett nevet, de megírta, hogy az illetőnek többé-kevésbé dolgavégezetlenül kellett távoznia. A fővárosi zsidó vezetők a cikk szerint elmondták, hogy a helyi zsidók máris hazafiakká váltak. Nemhogy nem szeretnének kivándorolni, de olyan kongresszusra sem mennek, ahol ilyen tervek vitatnának meg. Nem tisztázott, hogy ez a találkozó azonos-e egy bizalmas megbeszéléssel, amit Hajdu Marcell egy *Herzl-émlékkönyv*ben leír. Először 1897 májusában Bécsben találkozott Herzlrel, később aztán Budapesten is. „Boldogságtól sugározva váltam el Herzltől, aki megígérte nekem, hogy hamarosan Budapestre jön barátjával, Alexander Marmorekkel, hogy a mozgalmat helyes útra állítsák. Herzl megtartotta a szavát, és hamarosan vendégként viszontláthattuk Budapesten. [...] Nem volt sem nyilvános gyűlés, sem találkozó, sem pedig propagandaülés, amire érkezett. Bizalmas beszélgetés volt a Royal Szálló egykori fehér koncerttermében. A megbeszélésen a magyar zsidóság több vezető személyisége részt vett.”²⁰ Egyetértettek abban, „hogy Magyarországon a cionizmusnak kultúrmozgalomként kell kifejlődnie. Kidolgoztunk egy programot, és nagy buzgalommal kellett munkához látnunk. Elhatároztuk, hogy részt veszünk az első kongresszuson Baselban, előfizetünk »a világra« és elkezdtünk sékelt gyűjteni. Mi, az első sékelfizetők úgy éreztük magunkat mintha sékeles elismervényeink eltűnt, több ezer éves nemesi levelünk törvényesítései lettek volna...”²¹ A tettvágy azonban nem hozott gyümölcsöt, „tüzünk magyar szalmalángnak bizonyult, buzgalmunk ingadozni kezdett, és a cionizmus Budapestre történő bevezetésére tett első kísérlet meghiúsult.”

A kongresszus résztvevői közül csak Rónai Jánosnál rekonstruálható egyértelműen, hogy már a kongresszus előtt kapcsolata volt a Cionista Szervezettel Bécsben. Herzl 1896-ban eredetileg Jordán Sándorhoz fordult, ő volt akkoriban Fogarason a neológ közösség rabbija, és segítségét kérte a cionista mozgalom felépítéséhez. Jordán feltehetően Rónait ajánlotta Herzlnek.²² Mindenesetre 1897 nyarán Rónai küldött egy cikket Herzlnek *A zsidóság Magyarországon* címmel, amit Herzl június 30-án írásban megköszönt.²³ Azt írta, hogy fejtegetései érdekelték volna és a cikket „megfelelő alkalommal felhasználná”. Rónai nyilvánvalóan az utolsó évtizedek magyar–zsidó kapcsolatának fejlődését szemlélte. Válaszában Herzl a magyarországi helyzet értékeléséről írt: „Mindenesetre – akárcsak Önt – elfog egy bizonyos félelemérzet az aggasztó nyugalom láttán, mely a magyar zsidóságot tölti el. Meg vagyok győződve arról, hogy hamarosan tanúi leszünk az antiszemitizmus heves kitörésének Magyarországon. Semmiképpen sem szeretnék bármi olyat tenni, ami ezt a kitörést siettetné, még akkor sem, ha az antiszemitizmus fejlődése Magyarországon a cionista eszmét jelentősen erősítené. Örülnék, ha lapunkat gyakrabban ellátná magyarországi jelentésekkel, melyek természetesen visszaadhatnák az uralkodó hangulatot. A tények a legjobb tanúk. Kérem, hangsúlyozzon olyan tényeket jelentéseiben, melyek alkalmasak arra, hogy a magyarországi zsidóságnak a cionizmus igazságát demonstrálják. Örülök, hogy a kongresszuson találkozhatom Önnel.”²⁴

RÓNAI JÁNOS

Rónai János 1849-ben az erdélyi Gyulafehérváron született, és 1919-ben Budapesten halt meg.²⁵ Jogtudományt tanult Budapesten. 1875-ben megjelentetett egy írást *Nacionalizmus és kozmopolitizmus, különös tekintettel a zsidóság mai helyzetére* címmel.²⁶ Mielőtt Balázsfalvára, egy, a szülőhelyétől harminc kilométerre északkeletre lévő kis faluba jött, Győrben és Fogarason tevékenykedett. Hosszú időn ke-

resztül megbízott államügyésze volt Alsó-Fehér megyének, melyhez Balázsfalva tartozott. Balázsfalva a századfordulón gyorsan növekvő falu körülbelül 2000 fős lakossággal, melyben a zsidó népesség aránya 10% körül mozgott.²⁷ Kahán Niszon, Rónai egyik későbbi pályatársa így emlékezett: „Egy falusi szegény zsidó fiskális nevéhez fűződik a magyar cionizmus zászlajának kibontása. Balázsfalván, az erdélyi havasokban, távol minden zsidó élettől, mint ügyvéd és állami ügyészi megbízott működött dr. Rónai János. Ezt az egyszerű, de a zsidóság szeretetétől áthatott, rajongó lelkű vidéki fiskalist a Judenstaat eszmevilága magával ragadta...”²⁸

A bázeli kongresszuson hazája helyzetéről Rónai így referált: „Magyarországon – kezdte Rónai –, mely egy önálló, erős állam, a szabadság és igazságosság olyanok, akár a sziklák, melyek a tengerben állnak. Azonban aki történelmileg gondolkodik, azt kell hogy mondja magának: ki van-e zárva annak lehetősége, hogy előbb vagy utóbb a reakció és az elvadás hullámai olyan magasra hágnak, hogy ellepik a sziklákat, és nagy darabokat törnek le belőlük?”²⁹ Rónai nem adott magának túl nagy esélyt arra, hogy Magyarországon népszerűsítse a cionizmust, mivel „az aktív cionizmus még nem lel talajra Magyarországon”. Ezen a beszédén kívül az elszánt erdélyi jogász többet nem jelentkezett szólásra az I. Cionista Világkongresszuson. A többi magyar küldött jelenlétének sincs nyoma. A magyar zsidó sajtóban mindenesetre felfigyeltek Rónai beszédére, így például *A Jövő* című újság részleteket is közölt belőle.³⁰

Egy 1897-ben megjelentetett írásában, mely a *Zion und Ungarn* címet viselte, megkísérelte mind az ortodox, mind a neológ cionizmusellenzők érveit megcáfolni.³¹ Míg az ortodoxia ellenvetéseivel szemben Rónai optimistán lehetségesnek tartotta, hogy „testvéreként közös terepet találjanak”,³² a haladó szellemiség kifogásai kevésbé őszintének, inkább gyűlölködő ármánykodásnak tűntek számára. Szándékos vagy önkéntelen besúgások tapasztalhatók.³³ Részletesen megvitatta a haladók állítását, hogy a zsidók feladata lenne ahhoz a

néphez asszimilálódni, melynek országában élnek. A második szentély korszakából származó kevés kivételtől eltekintve a zsidók sehol a földön nem olvadtak valójában össze más népekkel.³⁴

BETTELHEIM SÁMUEL ÉS A CIONISTA MOZGALOM POZSONYBAN

Rónai János az irodalomban a magyar korai cionisták vitathatatlan személyiségének számít.³⁵ Kétségtől ő volt az, aki az 1897-es cionista kongresszus után az első helyi csoportokat alapította és a mozgalom egy részét megszervezte. Mégis úgy tűnik, hogy ez csak a történet egyik oldala. Ugyanakkor Pozsonyban is létrejött egy erős cionista mozgalom, mely mára csaknem feledésbe merült. Pozsony volt akkor a zsidó ortodoxia központja. A pozsonyi közösség a legrégebbi magyar közösségek közé tartozik. 1859 óta nyilvános rabbiképzői ranggal rendelkezett az ottani ortodox jesiva.³⁶ 1900-ban a zsidó lakosság aránya alig tett ki 10%-ot.³⁷

A következő fejtegetésekben elsősorban egy már megjelentetett, de tudomásom szerint eddig szisztematikusan még kiértekeletlen forrásra fogok támaszkodni: 1934. január 1-jén az *Országos Egyetértés* című újságban megjelent egy cikksorozat első része Bettelheim Sámuelről, amely a *Karcolatok a magyarországi cionizmus múltjáról* címet viselte. Ez volt a kezdete egy tizennégy részes sorozatnak, melynek utolsó része 1934. augusztus 10-én látott napvilágot.³⁸ Bettelheim Sámuel 1872-ben Pozsonyban született, ahol jesivába (Talmud-főiskola) is járt. 1903-ig valószínűleg ő volt a magyar cionizmus legfontosabb alakja. 1904-ben irányadóként részt vett a Mizrachi³⁹ első világkonferenciájának előkészületeiben, azonban az első világháború során csatlakozott az ortodox anticionista Agudat Jiszráélhez (Izrael Szövetsége). Felkarolt különböző zsidó periodikákat, újságíróként, valamint publicistaként dolgozott. Bettelheim Sámuel 1942-ben halt meg.⁴⁰ Emlékirataiban sűrű, részletekben gazdag és beható ábrázolást nyújt a magyar cionizmus első építési szakaszáról. A harmincéves távolság egyet s mást átalakít Bettel-

heim ábrázolásaiban. Bár az adatok és állítások, melyeket ma egy Herzl Tivadar levelezéseit tartalmazó kiadás segítségével ellenőrizhetünk, többségükben egyeznek. Ám az homályos marad, hogy Bettelheim Sámuel, nagy cionista szakaszát követően, harminc éven át, az Agudat Jiszráél tagjaként miért ír emlékiratokat, és ráadásul egy, a neológia-hoz közel álló folyóiratban publikálja azokat. Ez a tény annyiban jelentős, hogy Magyarországon majdnem ezzel egy időben egy másik zsidó lapban, nevezetesen a *Zsidó Szemlében* Kahán Niszson, az első korszak másik exponense, ugyancsak többrészes cikksorozatban jelentette meg emlékiratait.⁴¹ A *Zsidó Szemle* című folyóirat volt a magyar cionisták hivatalos orgánuma. Azt, hogy volt-e összefüggés a két cikksorozat között, már nem lehet megállapítani. E két forráson kívül felhasználtam Herzl Tivadar leveleit és a *Die Welt* című folyóirat ide vonatkozó évfolyamait, valamint egy 1954-ben, Tel-Avivban megrendezett Makkabea emlékünnepeleg feljegyzéseit.⁴²

Bettelheim az 1896-os évvel kezdi emlékiratait. Egy felhős téli estén valamelyik barátjától megkapta a *Der Judenstaat* röpiratát, és teljesen felvillanyozódott. Ezt követően figyelemmel kísérte, miként haladnak a kongresszus előkészületei, és nagyon csalódott volt, amikor a sajtó csak keveset írt a rendezvényről. Felkereste azt a barátját, aki a röpiratot adta neki, és megkérte, rendeljen befizetési tömböt, melyen rendszeresen átutalhatja a „szent sékelt”. A nevet nem tudjuk meg ennek a barátnak, de a foglalkozását igen: könyvkereskedő volt. Nagy valószínűséggel Steiner Heinrichről van szó. Steiner vonakodott, mivel félt a hatóságok büntetésétől és az ortodoxok kiközösítésétől,⁴³ mégis rendelt magának egy ilyen tömböt. Így jött létre, miután még egy bizonyos Wertheimer Soma is csatlakozott hozzájuk, 1897 októberében az első cionista minján Magyarországon – ahogyan ezt Bettelheim elnevezte. Nos, hogy valóban tíz férfiről volt-e szó, akik 1897 őszen összejöttek, nem tudjuk – nem túl valószínű, mivel Bettelheim nem említett további neveket.

Körülbelül ugyanebben az időben egy csapat fiatal ortodox kereskedő érdeklődött Bettelheimnél, nem tudna-e a műveltebb vallásos fiataltság számára együletet alapítani. Bettelheim októberben megtette ezt, és Jagdil Tóra Együletnek nevezte el.⁴⁴ Az esemény színhelye a Zur Krone Szálloda volt.⁴⁵ Az együletnek nagy sikere volt, minden szombaton élénk beszélgetésekre került sor a cionizmus aktuális kérdéseiről, így a cionista csoport az együleten belül egyre jelentősebbé vált. „Ez is főcélom volt, mikor a Jagdil Tóra Egyület alapítására vállalkoztam” – emlékezett vissza arra az időre Bettelheim.⁴⁶ Az elnöki tisztet pár héttel később átadta Wertheimer Somának.

1899-ben a Jagdil Tóra cionistái elhatározták, hogy saját együletet alapítanak, és erősítik a cionista propagandát. Az együletet Ahavat Cionnak nevezték el. Ugyanezzel a névvel 1882-ben Bécsben már létrejött egy egyület, melynek az volt a célja, hogy „támogassa az izraelita telepéseket Palesztinában”.⁴⁷ Az egyület azonban egy teljes év után feloszlott. A pozsonyi egyület első nyilvános gyűlése az izraelita polgári iskola nagytermében történt. Fischer Mózes, akkori rabbinövendék, később chicagói rabbi ezen a találkozón elmondta, hogy a pozsonyi jesiva tanulói majdnem teljes létszámban csatlakoznának az Ahavat Cionhoz, amennyiben ezt a főrabbi megengedné. Egy Bettelheimmel történt beszélgetés után Szófér Bernát, az akkori pozsonyi főrabbi, Chatam Szófér unokája, úgy tűnt, hogy beleegyezését adja. Ezt követően kerekén 120 bachur [jesiva-tanuló] csatlakozott az Ahavat Cionhoz. Bettelheim is pozitív fejleményekről számolt be a zsidó sajtóban. Back rabbi az ortodox újságban, a *Der Ungarische Israelit*ben is lelkesen foglalt állást a cionizmus mellett, míg Dornbusch Mór és Gábel Gyula az *Ungarische Wochenschrift*ben procionista szövegeket publikált. Még az ortodox országos iroda hivatalos orgánuma, a *Jüdisches Tagblatt* is jóindulatúan kommentálta a cionista mozgalmat – írja Bettelheim.

1897 ősze: az első helyi szervezetek megalakulása

Bettelheim hírül adta, hogy nemcsak Pozsonyban, hanem Magyarországon máshol is alakítottak cionista csoportosulásokat. 1897. október 17-én az erdélyi Nagyszebenben megalakult Magyarország első cionista egyesülete. Az akkoriban 25 000 fős közösséget számláló város meghívta Rónait, hogy tartson előadást a cionizmusról. Az eseményen a városka számos zsidó és keresztény tisztviselője megjelent. Az előadásnak olyan erős hatása volt, írta *A Jövő* című újság, hogy a gyülekezet azonnal elhatározta: együletet alapít.⁴⁸ Egy héttel később, október 24-én megalakult Hosszúaszón, Balázsfalva szomszédos falujában a következő cionista helyi szervezet. Rónai az evangélikus szász iskola nagytermében ismét előadást tartott, ez alkalommal is számos zsidó és keresztény vallású hallgatóság jelenlétében. A gyűlésen az evangélikus lelkész nagy számú szász hívével is végig jelen volt – tudósította a *Die Welt*.⁴⁹ Bettelheim felsorolt számos további települést, ahol röviddel az első bázeli kongresszus után helyi szervezetek alakultak. Erdélyben Kolozsvár vált a cionista tevékenységek központjává, fontos csoportok voltak továbbá Alsókubinban és Kassán. Máramaroszigeten megjelent egy cionista újság, *Cion* vagy *Zion* néven. Ezt erősíti meg egy újsághír a *Die Welt*ben: „Figyelemre méltó egyébként, hogy Máramaros Szigeten [sic!] az ismert zsidó tudós, Gottlieb H. L. szerkesztésében zsargon nyelven hetilap jelenik meg, mely erősen támaszkodik a bázeli programra és a »Zion« nevet viseli. Gottlieb lelkesen lépett fel a cionizmusért, és ügyünknek sok elszánt követőt megnyert.”⁵⁰

AZ ELSŐ CIONISTA CSOPORT BUDAPESTEN

A II. Cionista Világkongresszus idején 1898 augusztusában Magyarországon már összesen 32 helyi szervezet működött.⁵¹ Bettelheim azt írta, hogy a harmincas években a cionista sajtó abból indult ki, hogy

a cionizmus Magyarországon csak aránylag későn tudott gyökeret eresztetni. Ez így nem pontos, az igazság inkább az, hogy a mozgalom a bázeli I. Cionista Világkongresszus után jól indult, később viszont hiányzott a megfelelő vezető. Rónai, aki betölthette volna ezt a funkciót, kevésbé volt tehetséges a szervezésben, azonkívül Balázsfalván élt, túl messze ahhoz, hogy onnan irányíthatta volna a mozgalmat. Így az igazi mozgalom megalapítása az 1901-es esztendőig késlekedett, amikor is az Ahavat Cion Pozsonyban feltette a kérdést a bécsi cionista szervezetnek, létrehozható lenne-e egy hiteles szervezet Magyarországon.

Bettelheim már 1899-ben járt Herzlnél, hogy javaslatot tegyen az országos szervezetről. Bettelheim emlékei szerint Herzl elmondta neki, hogy a magyar zsidó asszimiláns, de nem asszimilált,⁵² mindenestre jóval kevésbé asszimilált, mint az angol, francia vagy német zsidók. Herzl azt is közölte vele, úgy véli, nemsokára Budapesten egy bizalmas konferenciát kell tartani egy magyar cionista szervezet életre hívása érdekében. Bettelheim ellenkezett vele, mondván, ő szkeptikus az ortodoxokat illetően, de a budapesti ortodoxok nagyon fogékonyak a mozgalom iránt. A neológok – Bettelheim szerint – kevésbé hazaszeretből, mint inkább opportunizmusból maradnak távol a mozgalomtól. Amint a cionisták oldalukon tudnák az ortodox tömegeket, a neológok is csatlakoznának. Pár nappal később Herzl táviratilag Budapestre, a Royal Szállóba hívta őt, az ülést azonban – amikor Bettelheim már Budapesten volt – újra le kellett mondania, mert egyik gyermeke megbetegedett.⁵³ Herzl elhalasztotta az ülést a következő vasárnapra, de Bettelheim nem tudott még egyszer a fővárosba utazni.

Herzl abban az időben Magyarországon nemcsak Bettelheimmel állt kapcsolatban. 1899. október 17-én levelet írt Gábel Gyulának Budapestre: örömmel hallotta, hogy október 19-én egy cionista egyesület „alapító gyűlése” történik Budapesten, mely egyúttal egész Magyarország központi szerveként működik majd.⁵⁴ Gábel Gyula tanár később az *Ungarische Wochenschrift* főszerkesztője. 1897-ben egy antiszemita

atrocitás áldozata lett, mely valószínűleg erősen megviselte, és azért itt sem maradhat említés nélkül: a Kazinczy utcai elemi iskolában több zsidó diák arról panaszkodott a szüleinek, „hogy tanáraik hitvallásukat kigúnyolják, fehér kendőt borítanak a vállukra, pajeszt ragasztanak a halántékukra, és az egész osztály előtt kicsúfolják őket”.⁵⁵ A szülők Gábelhez fordultak, aki ugyancsak ebben az iskolában tanított. Ő azt tanácsolta nekik, hozzák nyilvánosságra a dolgot. Ez így is történt, de a következménye az volt, hogy Gábelt büntetésből áthelyezték Óbudára, és mindkét érintett tanár rágalmazásért feljelentette. Gábelhez írt levelében Herzl arra kéri, „ezen a gyűlésen [...] egyelőre tekintsenek el egy végleges alapítástól, mivel körülbelül 14 napon belül Budapestre érkezem, hogy szűkebb körben megvitassuk a dolgot. A konferenciára választhatnak három vagy négy urat a gyűlésen.”⁵⁶ Herzl levelének oka valószínűleg az volt, hogy az *Ungarische Wochenschrift* már október 6-án közölte a Budapesten megalakítandó cionista egyesület alapszabály-tervezetét, „mely központja legyen valamennyi cionista egyesületnek”.⁵⁷ Az egyesület a következő nevet kapja: A magyarországi központi zsidó közművelődési és közjótékonyági egyesület Budapesten. Az egyesület céljaiként elsősorban „a zsidó vallásos gondolkodásmód nemzeti magyar szellemmel és a hazafias kötelességek szem előtt tartásával összeegyeztethető gondozását és elmélyítését” nevezték meg. Hogy ezt elérjék, az egyesületnek felolvasásokat, tudományos előadásokat, valamint egy külön erre a célra alapítandó intézményt kell támogatnia, méghozzá „kizárólag a mi édes hazánk dallamos nyelvén” – ahogyan ez a tervezetben állt. Csak a harmadik helyen találjuk a következő célt: „Egy zsidó szövetség fenntartása és támogatása, amelyet azért alapítottak, hogy egyes országokban azokat a zsidókat, akik ártatlanul hontalanokká váltak, a Szentföldön vagy egy szomszédos területen államjogi biztosítékokkal letelepítsék.”

Vajon valóban megalapították-e és kik ezt az egyesületet, a szóban forgó forrásokból nem válaszolható meg egyértelműen. A *Die Welt* 1899. november 3-án azt jelentette, hogy október 19-én a Royal Szál-

lóban Budapesten megalakult az „ungarische zionische [sic!] Centralverein”.⁵⁸ Ez az információ egybevág Bettelheim emlékeivel, aki azt írja, hogy 1899 óta Budapesten létezett egy ezzel egyező csoportosulás.⁵⁹ Herzl egy leveléből is, melyet 1900 márciusában Schön Józsefnek Budapestre írt, sejthető, hogy 1899 végén Budapesten rendeztek egy ülést, melyen Herzl is részt vett. Schönt, aki szimpatizált a cionista mozgalommal, nyilvánvalóan barátok ajánlották Herzlnek: „Ha pár héttel ezelőtt, amikor Budapesten időztem, tudtam volna, egészen biztosan nagyon örültem volna, ha Önt mint új szövetségi tagot üdvözölhettem volna [...]. Budapesten máris van egy nagyobb csoportnyi elvbarátunk, akikkel eszménkért Ön is együttműködhetne.”⁶⁰

Léteznek különböző érvek, melyek egy későbbi alapításra utalnak. Kahán Niszon emlékirataiban azt írja, hogy 1901-ben Budapesten Gábel, Reich Sámuellel és Kohn Vilmossal együtt hívott létre egy cionista egyesületet. Ez az egyesület azonban soha nem tudott igazán gyökeret eresztetni.⁶¹ Egy, az *Ungarische Wochenschrift*-ben közölt levél ellenben egy 1902-es alapításra utal. 1902. április 1-jén a Royal Szálló vezetősége közölte Gábel Gyulával, hogy a teremért, amelyben 1902. március 24-én egy cionista egylet alapítottak, elengedi a bérleti díjat.⁶² A jelenlegi forráshelyzetben nyitott kérdésnek kell maradnia, hogy 1901-ben, illetve 1902-ben valóban egy további egylet alapításáról – ami számomra valószínűbbnek tűnik –, avagy egy létező, de már nem aktív egylet átalakításáról volt-e szó. Kétségkívül létezett viszont 1902-ben egy szervezet Budapesti Magyar Cionista Egyesület néven. Ezt bizonyítja egy, az új tagok számára szolgáló gyűjtőív a még feldolgozatlan Bettelheim Sámuel-hagyatékban. Ez az egyesület egy géppel írt melléklet szerint Gábel Gyula által alapított. A gyűjtőív másik oldala tizenegy személy nevét tartalmazza, akik kötelezték magukat, hogy be lépnek az egyesületbe.⁶³ Legkésőbb 1903-ban lépett az egyesület nyilvánosság elé. A Budapesti Magyar Cionista Egyesület nevében 1903 nyarán Weil Samu titkár és ifj. Kohn Vilmos elnök pert indított az *Új Lap* című újság ellen, mint ezt egy levél is bizonyítja a Bettelheim-ha-

gyatékban.⁶⁴ Ezt az esetet sem Bettelheim, sem az irodalom nem említi. Érdekes módon egy Bernben (!) megjelenő cionista lap viszont jelentette: „A Budapesti Magyar Cionista Egyesület a Budapesten megjelenő antiszemita uszító lap, az *Új Lap* szerkesztői és kiadója ellen, melyben az utóbbi idő legvéresebb zsidóellenes lázításai álltak, a budapesti királyi Államügyészségen keresetet nyújtott be.”⁶⁵

Konzolidálódás és diszharmónia
IDEIGLENES ORSZÁGOS BIZOTTSÁG ALAKUL

Mielőtt a budapesti további fejlődéssel foglalkoznánk, a figyelmet először ismét Bettelheim Sámuelre és a cionista mozgalomra irányítjuk. Amikor 1900-ban Romániában pogromok törtek ki, a teljes magyar zsidóság szolidárisnak mutatkozott, még az asszimiláns fővárosi zsidók is. Pozsonyban az Ahavat Cion vette át a segélyakciók koordinálását. A cionisták számára e tevékenységek összekapcsolódtak azzal a reménnyel, hogy az asszimiláns magyar zsidók több szimpátiát mutatnak majd a cionizmus iránt, ahogyan ezt Bettelheim írta.⁶⁶ *Hamis próféták* címmel felhívással fordult az *Ungarische Wochenschrift*-ben a budapesti zsidósághoz: azok, akik ma tagadnak, hogy Magyarországon is jöhetnek antiszemita kitörések, olyanok, mint a bibliai hamis próféták – írta.⁶⁷

A pozsonyi egylet, az Ahavat Cion egyre inkább a cionista mozgalom fő támadási pontjává vált. Miután az 1899-es év erőfeszítései, hogy Budapesten egy központi, országos szervezetet hozzanak létre, valószínűleg csődöt mondtak, 1901-ben Bettelheim újból hozzáfogott egy ilyen szervezet életre keltéséhez. A kezdeti ellenállást követően tervei csak az V. Cionista Világkongresszus után, 1901 decemberében, Bázélban látszottak konkrét formát ölteni. Ezen kongresszushoz kapcsolódó tájékoztató összejegyzetelen Pozsonyban a küldöttek informálódtak az eseményről. Eredetileg Bettelheim néhány bizalmasával

együtt ez alkalomból országos találkozót szándékozott szervezni. Mint-hogy ezen a napon Rónai János akadályoztatva volt, Bettelheim nem akarta az alapító ülést a magyar cionizmus Nesztora nélkül megtartani. Tehát a konferenciát purimra halasztották, amikor Rónai magánügyben Győrben tartózkodott. Eredetileg kereken húsz küldött jelentkezett, sokaknak hiányzott a pénze vagy a bátorsága ahhoz, hogy valóban elmenjenek Pozsonyba. Purimkor díszvacsorát rendeztek, amin körülbelül száz személy vett részt, és több beszédet tartottak. Másnap, 1902. március 24-én, hétfőn küldöttség utazott Bécsbe, hogy Herzl elnökletével valóban megalapítsanak egy magyar egyesületet. Az ülést Oskar Marmorek házában rendezték meg. Bettelheim ezen a találkozón nagyon optimista volt, és azt a véleményt képviselte, lehetséges, hogy egész Magyarországon elérjék mindazt, amit ő Pozsonyban elért.

Hivatalos neológ körökben az ideiglenes országos bizottság megalapítása nagy aggodalmat váltott ki – írta Bettelheim. Az *Egyenlőség* egy vezércikkében Vészi József például azt írta, hogy ez az alapítás csak a Bécs által befolyásolt Pozsonyban történhetett meg, Magyarország többi részén a cionizmus nem fog elterjedni.⁶⁸ Mindeközben a vidéki építómunka jól haladt. A helyi közösségek vezetése gyakran vette át a cionista tevékenységet, így például Pápán, Győrben, Nagyszombaton, Nyitrán vagy Galgócon. Pozsonyban beválasztották Bettelheimet az ortodox hitközség elöljáróságába, így érthette el, hogy a Keren Kajemet le-Jiszráél (KKL, Zsidó Nemzeti Alap) olyan intézményekhez tartozott, amelyeknek az ortodox zsinagógákban snóderolni, azaz adományt felajánlani lehetett. Még ugyanebben az évben tisá-beávkor, a zsidó naptár legnagyobb gyásznapján, a KKL-persely végigjárt az ortodox zsinagógákban.

AZ ELSŐ MAGYAR ORSZÁGOS KONFERENCIA,
1903. MÁRCIUS

Az Ideiglenes Országos Bizottság létrehozása után 1902 tavaszán Bécsben a hivatal legfontosabb feladatai közé tartozott egy magyar nyelvű füzet kiadása, mely röviden és egyszerűen, érthető formában információkat közöl a cionizmusról. Gábel Gyula ennek alapján lefordította Max Nordau *Der Zionismus* című írását, amelyet még ugyanabban az évben kiadott az *Ahavat Cion*.⁶⁹ Ehhez járult még az Ideiglenes Bizottság szabályos konferencián történő megerősítése, azaz újraválasztása. Nyilvánvalóan eldöntött dolog volt, hogy ezt az első hivatalos magyar cionista konferenciát Pozsonyban rendezzék meg. Bettelheim azonban azt tervezte, hogy az országos irodát idővel Pozsonyból Budapestre helyezik át, ezért többször utazott a fővárosba.

1902 júliusában ismeretessé vált, hogy Visontai Soma venné át egy magas tisztségviselő hivatalát a magyarországi cionista szövetségben. Az 1854-ben Gyöngyösön született Visontai jogász és politikus volt. Parlamenti képviselőként „kiváló szerepet” játszott az ellenzékben.⁷⁰ Herzl tájékoztatták, ám Visontai gondolkodási időt kért az első, pozsonyi konferenciáig, mivel – így Bettelheim – az anticionista agitációk megfélemlítették. Bettelheim biztosította Visontait, hogy a munka adminisztratív részével nem lesz semmi dolga. Bettelheim számára világos volt, hogy az elnöki posztot befolyásos zsidó politikusnak kell betöltenie. Ám az első magyar cionista kongresszus konkrét előkészületeinél Rónai és néhány bizalmasa szemmel láthatóan rendkívül féltékeny volt, a hatóságok nyomásától félve például azt indítványozták, hogy a konferenciát titokban tartsák meg. Ezután Bettelheim 1903. március 22-ét jelölte meg dátumként, és felelősséget vállalt az eseményért.

Már a konferencia előtt kineveztek egy kilencfős választói testületet, mely a fővárosban csak három székhellyel bírt. A napi sajtót nem tájékoztatták, csak az *Ungarische Wochenschriftet*, a mozgalom akkori, nem hivatalos sajtóorgánumát, melyet Gábel Gyula személye hatá-

rozott meg. 1903. március 22-én reggel 9 órakor Oesterreicher Béla konferenciaelnök megnyitotta az ülést. Több mint harminc küldött volt jelen, többek között Budapestről, Besztercéről, Kolozsvárról, Héthársról, Eperjesről, Nyitráról, Kismartonból, Nagysárosról, Nagyszombatról, Nagytapolcsányból, Nádasról és Versecről. Az Országos Iroda tevékenységének beszámolója után Steiner Siegfried jegyzőkönyvvezető ismertette az alapszabályzatot. Ez a végül is egyhangúan elfogadott dokumentum összesen 26 paragrafusból állt, és meghatározott tartalmi, valamint szervezeti kérdéseket is. A tartalmi irányvonalat az első két paragrafusban vázolták.

»1. § A Bázeli program teljes érvényben tartásával a magyar cionisták arra törekcsenek, hogy a hontalan zsidók számára Palesztinában közjogilag biztosított otthont teremtsenek.

2. § A magyar cionisták nem akarnak politikai nemzetiségnek számítani, és semmilyen nemzetiségi politikát sem kívánnak folytatni.«⁷¹

A többi paragrafus az egyesület szervezetét, jövőbeli országos konferenciák szervezését, anyagi kérdéseket, valamint egy pártlap kérdését szabályozták. E pontokat azután a délutáni előadásokon tárgyalták, amikor is Neumann Emil Nyitráról szervezeti kérdésekről, Gábel Gyula pedig a cionista sajtóról beszélt. Gábel javasolta, hogy az *Ungarische Wochenschriftet* jelölték ki a magyar cionisták hivatalos lapjának. Herzl megjelenése óta az újság értékes és ingyenes szolgálatokat tett a cionista mozgalomnak. Viharos vita után – szól a *Die Welt* tudósítása – valóban az *Ungarische Wochenschriftet* jelölték ki a magyar cionisták hivatalos lapjának.⁷² Ebben a cionista újságért folytatott vitában Magyarországon érdekes az a tény, hogy már 1900-ban felmerült egy saját kiadvány ötlete: 1900 októberében ugyanis Herzl Rónai nyomatékos kérésére körlevelet küldött magyar „eszmétársainak”.⁷³ Arra kérte őket, hogy támogassák egy magyarországi cionista újság tervét. A lapnak magyarul kellene megjelenie. Egyértelmű, hogy „a cionizmusnak úgy kell működnie, hogy határozott hangsúlyt fektetünk az általunk, zsidók által mindig is nagyra tartott, az ország

törvényei és a hegemon [sic!] nép iránti hűségére” – folytatta akkoriban Herzl.

Az országos konferencián 1903-ban, Pozsonyban az utolsó pillanatilag úgy volt, hogy Visontai Soma Pozsonyba jön, és átveszi az elnöki hivatalt. Visontai azonban lemondott, és nem jött el. Helyette a választási bizottság egybehangzóan Bettelheimet javasolta volna elnöknek, de ő ezt visszautasította, sőt megtiltotta, hogy az indítványt az ülés elé terjesszék. Egy következő ülésen javaslatára a bizottság indítványozta, hogy Rónait elnökké, Oesterreichert elnökhelyettesé és Bettelheimet „a központi iroda vezetőjének teljes elnöki jogokkal” válasszák.⁷⁴ Kiegészítőleg létrehozták a nagy országos választmányt, amelyet hat héttel az országos konferencia előtt kellett összehívni, hogy a konferencia időpontját és programját jóváhagyja. Bettelheim javaslatára pótlólag Kahán Niszont távollétében megválasztották az országos választmány ifjúsági képviselőjévé.

FESZÜLTSEGEK ÉS KÜLÖNBSEGEK AZ ELSŐ ORSZÁGOS KONFERENCIA UTÁN

Bettelheim nagy sikerként könyvelte el a kongresszust, és meg volt győződve arról, hogy a mozgalom nagyszerűen fejlődik majd. A sékelfizetők száma néhány héten belül 500-ról 1200-ra emelkedett, és Bettelheim azt remélte, hogy 1903 végéig Magyarországon 200 helyi szervezet legalább 500 taggal fog működni.⁷⁵ A sikerhez azonban mozgalmon belüli feszültségek is társultak. „Rögtön elkezdődtek a belső ellentétek, amelyek a cionista-ügynek többet ártottak, mint az asszimiláns sajtó támadásai” – írta Bettelheim.⁷⁶ És: „A cionizmusnak Magyarországon nem az ortodoxok, nem az asszimilánsok, hanem a cionisták ártottak.”

Nem könnyű rekonstruálni, miben rejlett a feszültségek oka, mivel Bettelheim emlékirataiban nagyon diszkrét maradt. Például azt írta, tudtára hozták, hogy „R. A. úr” az országos iroda értesítése nélkül Kassa környékén agitációs utat tett.⁷⁷ Bettelheim nem fedte fel a rövidfészt, ennek ellenére nézeteim szerint egyértelmű, hogy a nagyszombati

Reichenthal Adolfról volt szó, mivel többször hozta „R. A. urat” Nagyszombattal kapcsolatba. Ezen kívül az is a fülébe jutott – tudósított tovább Bettelheim –, hogy ez a személy nem annyira a cionizmusért, mint sokkal inkább a pozsonyi országos iroda ellen agitál. Ehhez az úthoz kapcsolódva „R. A.”-tól Bettelheim egy 80 koronáról szóló számlát is kapott. Természetesen a szervezet szűkös anyagi helyzetére való tekintettel nem fizette ki. Ezt követően Rónai elnökként szigorúan megrotta, és felszólította, hogy egyenlítse ki a számlát, amit ő elutasított. Bettelheim azt írta, hogy Rónai és Reichenthal összeesküdött volna a pozsonyi iroda ellen, hogy „Nagyszombatot [!] tegyék meg az Országos Központ helyévé”. Hogy ilyen módon mi nehezítette meg az együttműködést Bettelheim és (feltehetően) Reichenthal között, csak sejtethetjük, az biztos csupán, hogy Reichenthal egy ideig aktív szerepet játszott a mozgalomban, és a két férfi között bizonyos konkurenciaharc uralkodhatott. Reichenthal, aki többek közt az ötödik Cionista Világkongresszuson Bázelen volt, több előadást tartott, Nagytapolcsányban, Nádason, Eperjesen és Nagyszombatban is.⁷⁸ Reichenthal 1902-ben *Magyar cionista naptár* kiadását tervezte az 5663-as [1902/1903] esztendőre, amely feltehetően soha nem valósult meg.⁷⁹ Valószínűleg 1903-ban Reichenthal tollából jelent meg egy dátum nélküli nyolcoldalas röpirat a cionizmusról Magyarországon.⁸⁰

E jóval inkább személyes ellenségeskedések mellett a mozgalmon belül nyilvánvalóan politikai különbségek is voltak: Gábelnek meg kellett volna jelentetnie az *Ungarische Wochenschrift*-ben az első konferencia programját, de ő azt közölte Bettelheimmel, hogy mind Rónai, mind Visontai – egyikük sem volt jelen Pozsonyban – ki kívántak egészíteni egy programpontot: a mondat: „a magyar cionisták nem akarnak zsidó nemzetiséget képezni” egészüljön ki azzal, hogy „és csak magyar nemzeti politikát csinálnak”.⁸¹ Bettelheim ellenvetése, miszerint Rónainak nincs joga megváltoztatni ezt a programpontot, semmit sem segített, és az *Ungarische Wochenschrift*-ben március 27-én a megváltoztatott szöveg jelent meg.⁸²

RÓNAI VERSUS BETTELHEIM

Az 1903-ban, Kisinyovban kiobbant első pogromok Magyarországon is a cionista mozgalom erősödését eredményezték. A pogromokat követően a brit kormány felajánlotta a zsidóknak El Arist a Színáj-félszigeten. Bettelheim azt írta, hogy így „Herzl az egész zsidó nép apjává vált”. Minden kelet-európai zsidótól akkoriban állítólag a következő dalt lehetett hallani:

*Max Nordau, dos eidle Moschiach...
 arbet far üns mit al sejn Koiach
 Un Theodor Herzl der taire Scholiach...⁸³*

Közvetlenül a VI. Cionista Világkongresszus előtt, 1903 nyarán Bettelheim, aki maga nem tudott elutazni a kongresszusra, Bécsben összehívta az összes küldöttet és az országos választmányt. Ki akart dolgozni egy közös magyar platformot. Ezen a magyar előkonferencián Bettelheim jókedvű volt: az első magyar országos konferencia óta eltelt négy hónapban többet lehetett elérni, mint az azt megelőző hét évben, olvassuk emlékirataiban. Ezért meghökkent, amikor megtudta, hogy Rónai és Reichenthal a bécsi konferenciát megelőző napon Nagyszombatban „titkos konferenciát” tartott: „Meg akarnak buktatni! Nagyszombat legyen az országos cionista központ [!], R. A. az országos iroda vezetője és Rónai, az igazi elnök.”⁸⁴

A magyar előkonferencián, Bécsben M. A. Roth rabbi elnökölt. Elhatározták, hogy támogatják a Mizrachit, a vallásos cionistákat, akik először léptek fel pártként Bázelen. A délutáni ülésen nyílt konfliktusra került sor Bettelheim és Rónai között: Bettelheim úgy emlékezett, hogy Rónai izgatottan magyarázta: az országos szövetségben „lehetetlen állapotok uralkodnak”.⁸⁵ Elnöki jogait nem tartják tiszteletben, vagy neki, vagy Bettelheimnek vissza kell lépnie. A konferencia azonban, úgy tűnt, nem értett egyet Rónai viselkedésével, és

mege erősítette, hogy az országos bizottság Pozsonyban minden elnöki jogot gyakorolhat. Bettelheimnek saját bevallása szerint meglehetősen kellemetlen volt, „hogy győzedelmeskedtem az öregúron”, és Pozsonyba visszatérve megfogalmazott egy lemondó nyilatkozatot, amit azoknak a küldötteknek továbbított Bázalba, akik Bécsből egyenesen a kongresszusra utaztak. Erre az összes küldött visszaírt, hogy a lemondást nem fogadják el – sőt még Reichenthal is aláírta a levelet. Bettelheim azonban ragaszkodott elhatározásához. Három hónappal a kongresszus után, 1903 őszén Rónai is visszalépett. Egyes kollégái nyomására Bettelheim később újra elvállalta a tisztséget.

A bázeli kongresszuson egy téma, az Uganda-terv állt a középpontban. Ez előirányozta, hogy a szükségbe került zsidók Ugandában, amely akkor a brit korona alá tartozott, telepednének le – „éjjeli menedéket” kapnának, ahogyan ezt Max Nordau nevezte. A Gábel Gyula-féle *Ungarische Wochenschrift* másként állt az Uganda-tervhez, mint a magyar küldöttek, és utóbb hevesen támadta Max Nordau-t. A *Die Welt* ezért hivatalosan ismertette, hogy az *Ungarische Wochenschrift* többé már nem hivatalos orgánuma a magyar cionistáknak.⁸⁶

BUDAPESTI CIONISTÁK: A MAKKABEA

„Mikor 1902-ben a műegyetemen a negyedik évfolyam második szemeszterében voltam, felkeresett a rajzteremben egy úr, aki Ringwaldnak, svájci deáknak mutatkozott be, és meghívott egy másnap, a Royal Szálló kistermében megtartandó cionista ülésre. A címemet Bécsben kapta. A gyűlésen Ringwald felső-magyarországi kiejtéssel magyarul beszélt, utána a későbbben a Makkabeával együtt dolgozó Abrahámsohn midrási és Nietzsche- [sic!] idézetekkel lelkesítette a megjelenteket, a végén pedig egy nagyváradi Steuer nevű diák feltűnő szép magyarsággal beszélt a közönséghez. A gyűlésen elhatározták egy cionista egyesület alapítását.”⁸⁷ Ezzel a leírással kezdte Mose Bisselisches a budapesti Makkabea előtörténetének bemutatását,

amit az 1954-ben megjelenő *Makkabea emlékirat* számára írt. Rögtön másnap, így folytatta, Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* kiadójának megbízásából felkereste Steuert, és fontos megbeszélésre hívta a szerkesztőségbe. Ott könyörgött Szabolcsi Steuernek, „hogy ne tegye tönkre a magyar zsidóságot”.⁸⁸ Szabolcsi indítványozta, alapítsanak közösen egy semleges egyletet „a zsidó önérték kultiválására”. Steuer és később munkatársai elfogadták a javaslatot, amely, mivel „a hivatalos zsidóság” a terv mögött állt, gyorsan meg is valósult. Már a következő szombaton, az istentisztelet után lezajlott az alapító gyűlés, melyet Bisselisches legidősebbként vezetett. Hosszabb megbeszélések után elfogadták, hogy az egylet a Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete (MZSIE) nevet kapja. A „hivatalos zsidóság” mindenestre a „zsidó” kifejezés helyett inkább az „izraelitát” használta.

A találkozót követően a Royal Szállóban is megalakult egy cionista egylet, melynek neve már kinyomozhatatlan. Az elnök egy bizonyos Feuchtmann egy szegényes kis bank igazgatója volt a nyolcadik kerületben, a Józsefvárosban, a Bezerédj utcában. Azonban ennek a körnek is csak rövidke élet adatott meg, nem léptek túl az egyesületi alapszabályzatot érintő hosszadalmas megbeszéléseken. A találkozók váltakozva vagy a Bezerédj utcában vagy Lebovics Lipótnak, a kör egy másik aktivistájának előkelő fűzőboltjában zajlottak. Bisselisches részt vett néhány találkozón, de aztán újra visszavonult, mert az összejöveteleken „még a hitközség zsíros szelleme uralkodott”. Az MZSIE első elnöke Fürst Aladár volt, később Krausz Sámuel elnökölt az egyletben. Két személy játszott különösen fontos szerepet az egylet életében, Kahán Niszon és Eisenberg Bernát: „Mennyi energia pezsgett e két fiatalemberben! Mindig ellentmondtak egymásnak, de ha az egyik valamit elgondolt, akkor mindig a másikkal közölte azt először. Így volt az mindvégig. Az első ülésen, amelyen részt vettem, viharosan tárgyalták azt a kérdést, hogy kiket igyekezzenek előbb megnyerni a cionizmusnak: a rabbikat vagy a tanítókat.”⁸⁹

Kahán Niszon volt az, aki a Makkabea alapítását kezdeményezte. Kahán 1903. szeptember elején érkezett Budapestre. Gimnazistaként szülőföldjén, az erdélyi Besztercén, feltehetően 1901 őszén megalapította az Ivria cionista egyletet. Herzlhez fordult, és kérte, szerezzen be az Ivria számára komolyabb zsidó történeti munkákat. Herzl erre megkérte Rónait, kezdjen tudakozódni az egyletről.⁹⁰ Nyilvánvalóan a szász iskola antiszemita hangulata, ahova Kahán járt, ösztönözte arra, hogy cionista egyletet alapítson.⁹¹ Budapestten beiratkozott a jogi karra: „Amikor 1903. szeptember 1-jén Budapestre érkeztem, és az egyetemre beiratkoztam, engem nem annyira az egyetem, mint a budapesti cionista élet érdekelt. Az Ungarische Wochenschrift közleménye szerint Budapestten erős cionista életnek kellett lennie, és annál nagyobb volt a kétségbeesésem, amikor többnapig hasztalan barangolás és kutatás után szomorúan meg kellett állapítanom, hogy Budapestten cionista életet hiába keresek.”⁹² Elhatározta, hogy ismét tevékenykedik, amihez a MZSIE jó alapot bizonyult. Bokor Árminnal, Eisenberg Bernáttal, Grünhut Henrikkel és lakótársaival, Schönfeld Árminnal és Józseffel együtt nekilátott az előkészületeknek. Megfogalmazott egy alapszabály-tervezetet, amit 1903. szeptember 20-án Bokor diákszállásán elfogadtak. Az egylet a Makkabea nevet kapta. Céljaként meghatározták: „a cionizmus és a zsidó kultúra terjesztését az egész magyar zsidóság, de elsősorban a főiskolai ifjúság körében...”⁹³

A tényleges alapító ülés szeptember 24-én a Saphir Tánciskolában történt, mert ez a MZSIE termeiben nem volt lehetséges.⁹⁴ Krausz Sámuel lett az elnök, aki Zürichben tanult, és aktív szerepet játszott a svájci diákok cionista mozgalmában. Az egylet tagjai hetente egyszer, kezdetben a Royalban, később a New York kávéházban találkoztak. Figyelemre méltó, hogy az alapító tagok közül szinte senki sem származott Budapestről, mindannyian vidékről jöttek. Egyedül Beregi Ármín [Benjámín], aki az alapítás után röviddel csatlakozott a Makkabeához, származott a fővárosból.⁹⁵

1903. december 20-án Budapesten került sor az első nyilvános cionista estre: több száz látogató vett részt a Royal Szálló nagytermében azon a chanuka esten, melyet a Makkabea szervezett. Többek között akkori ismert politikusok Mezei Ernő és Bokor Ármín is beszéltek. Ezen az estén csatlakozott Dömény Lajos is a Makkabeához, később egyike volt a legaktívabb cionistáknak Budapesten. Az első szemeszter végén huszonnégyet tett ki a tagok száma. Az első sikerrel azonban megkezdődött a hivatalos zsidóság nyomása. Nagyon rövid időn belül a makkabisták száma ismét nyolcra zsugorodott, és miután Krausz elhagyta Budapestet, az egyletnek már elnöke sem volt. Krausz utódja később Bisseliches lett, akinek sikerült a Makkabeát teljesen kiemelni az MZSIE-ből, és a cionista csoportosulást ismertté tenni az egyetemen.

Bisseliches tudósítása szerint abban az időben egyfajta feloszlási hangulat uralkodott. Így jött létre például több új egylet és csoportosulás: a Judea, a zsidó magántisztviselők egylete és a Deborah női cionista egylet.⁹⁶ A Rabbiszeminárium tanulóinak körében alakult meg az Akiba Egylet, Zsoldos Andor megalapította a Vívó és Atlétikai Clubot (VAC), végül pedig a Chajálé Cion (Cion Katonáinak Egylete), mely az orosz cionistákat támogatta. 1906-ban a különböző cionista csoportok Budapesten és környékén összeolvadtak a Budapesti Cionista Kerületi Bizottságban.

A MÁSODIK ORSZÁGOS KONFERENCIA

Amikor az 1903-as és az 1904-es év fordulóján létrejött a következő országos konferencia szervezete, Reichenthal ellenezte, hogy ismét az Ahavat Cion Egylet hívja össze a kongresszust. Bettelheim ezért Herzlhez fordult, aki a Die Welt következő számában az alábbi közleményt jelentette meg: „Az akcióbizottság megbízta a magyar országos bizottság eddigi vezetését, vagyis az Ahavat Cion Egyletet Pozsonyban a II. magyar országos konferencia összehívásának előkészítő munkáival.”⁹⁷ A magyar szövetség alapszabályzata szerint az országos választ-

mánynak kellett a konferencia helyéről és időpontjáról határoznia. Bettelheim ezért ezt a választmányt összehívta Nagyszombatra, a „(két lábón álló) ellenzék székhelyére”.⁹⁸ A találkozt a status quo hitközség üléstermében, Stein Mayer főrabbi elnökletével tartották meg. Bettelheim megígérte, mindent elkövet, hogy a második országos konferencia méltó kereteket kapjon. Megbeszélték a programot, és megegyeztek abban, hogy az országos irodavezetői hivatalt, vagyis Bettelheim hivatalát eltörlik. Bettelheim új alapszabályokat vezetett be, melyek szerint az országos szövetséget körzetekre osztanák, így azok a mindenkori körzetvezetők irányítása alatt független munkát végezhetnek.

A második magyar országos konferencia végül 1904. március 13-án, vasárnapon volt. A küldöttek egy része már szombaton Pozsonyba utazott, és a zsidónegyedben ünnepelt. A gyűlés Bettelheim szerint mesterpéldája volt a demokráciának és a parlamenti szellemnek. Az *Egyenlőség* című újság munkatársát, Haber Samut⁹⁹ küldte a kongresszusra, akivel Bettelheim állítólag bizalmasan közölte, hogy Szabolcsi kész lenne közeledni a cionizmushoz.

Bettelheim azt válaszolhatta, éppen arról döntöttek volna, hogy saját pártszervet hozzanak létre, de készek ettől újra eltekinteni, ha egyezésre lehetne jutni az *Egyenlőséggel*. Haber nyilvánvalóan el volt ragadtatva a tárgyalástól, és megígérte, hogy jóindulatú tudósítást közöl. A cionisták izgatottan várták a beszámolót az *Egyenlőség*-ben, de Szabolcsi elutasította Haber szövegét.¹⁰⁰ Bettelheim nem túl hihető leírásának ellentmond a *Die Welt* tudósítója, a makkabeás Lavoslav Schick, aki azt írja, hogy az *Egyenlőség* Hazai Hugó írórt küldte a kongresszusra.¹⁰¹

Az ülést felváltva Oesterreicher Béla és dr. Koritschoner vezette, mindketten küldöttek voltak a nemzetközi kongresszusokon is. Összesen 52 küldött érkezett Pozsonyba. A Makkabeától 7 képviselő jelent meg: Bokor Ármin, Dömény Lajos, Schay Hugó, Schick Lavoslav, Alt Zsigmond, Reich Sámuel és Kahán Niszon, akit Bettelheim jegyző-

könyvvezetőnek nevezett ki. További résztvevők voltak, többek között Reichenthal, dr. Schaar, egy Vajda nevű iskolaigazgató Galántáról, Kopp Hermann bázeli kongresszusi küldött Héthársról, Diamant Samu gyáros Nagyszombatról, dr. Engl Nagysurányból, prof. Jelinek, prof. Bokor, Marton L. I. és Pfeiffer Mór iskolaigazgató Pápáról. „Az üléseket egy világoskék drapériával, Herzl és Nordau életnagyságú portréival és más cionista képekkel ízlésesen díszített teremben” rendezték.¹⁰² Bettelheim előadta az új alapszabályzatot, és Neumann Emil beszédet tartott: „A zsidó nép Magyarországon nem alkot saját politikai irányzattal külön politikai nemzetiséget, hanem az állam által támogatott elem a magyarok oldalán, de nem azért, mert a magyarok vannak többségben és hatalmon, hanem mert a magyarok mindig is barátai voltak a zsidóknak, és mert a magyarországi zsidóüldözéseket a nem magyar elemek, vagyis az idegen uralkodók indították. A magyar nép az egyetlen, amely szabadságát nem a zsidók költségére vívta ki, ezért tart hűen velük a zsidó nép és a magyar cionisták is.”¹⁰³

Végezetül Bokor Ármin beszámolt egy saját sajtóorgánium kérdéséről. Főként ez az utolsó pont váltott ki hosszabb vitákat, és végül abban egyeztek meg, hogy Budapesten önálló, magyar nyelvű pártorgániumot alapítanak. Az előmunkálatokkal a Makkabeát bízták meg. Ezenkívül a gyűlés úgy határozott, hogy támogatja az Uganda-tervet, és a legélesebben tiltakozik Ussischkin Menachem stílusa ellen, mellyel Herzlt támadta. Megegyeztek abban is, hogy támogatják a Mizrachi tevékenységét. Bettelheim Samut egyhangúan az országos bizottság elnökévé választották, Grossmannt, Pfeiffert és Hausert pedig tagokká, továbbá kijelöltek egy tíztagú kerületi bizottságot. Az elnök választásakor nézeteltérésekre kerülhetett sor, mert Reichenthal állítólag megkísérelte Diamant Samut, a nagyszombati status quo közösség elöljáróját elnöknek jelölni, ő azonban visszautasította.

Bettelheim munkája gyümölcsözőnek tűnt: a sékelfizetők száma megötszöröződött, az előző évben 385-ről 1500-ra, és ha a még be nem fizetett sékeleket hozzászámolták, kiindulhattak abból, hogy kö-

rülbelül 1200 cionista lehetett Magyarországon.¹⁰⁴ Mindenesetre a földrajzi megosztottság nagyon egyoldalú volt, a cionisták jelenléte inkább az ország északnyugati részére koncentrált. A legjelentősebb helyek voltak 300 sékelfizetővel Pozsony, Nagyszombat (175), Pápa (131), Nyitra (125), Galgóc (62), valamint Eperjes, Budapest, Nagytapolcsány, Héthárs és Galánta egyenként 50 fizetővel.¹⁰⁵ Budapesten a sékelfizetők köre a Makkabea köré korlátozódott.

Nem volt világos, vajon lesz-e abban a helyzetben a Makkabea, hogy a kongresszuson elhatározott újságot anyagilag fenntartsa. Ennek ellenére a lap elindult, 1904. április 29-én megjelent az első szám. A *Zsidó Néplap* címet kapta. Dömény és Bokor voltak a szerkesztők, a hivatalos kiadó az Országos Cionista Sajtóbizottság lett. Az újság számos hozzászólást, cikket és hírt szentelt a cionista mozgalomnak. Már az első számban azt írta a szerkesztőség, hogy a cionizmus nem ismeretlen ugyan Magyarországon, mégis nagyon gyakran félreértik. A lap célja az lenne, hogy megszüntesse ezt a visszás helyzetet.¹⁰⁶ A lapot 1905-ben újra szüneteltetni kellett.

Összefoglalás

Dolgozatom célja a magyarországi cionista mozgalom 1897-től 1904-ig terjedő történetének rekonstruálása volt. A kiindulási helyzet ebben a vállalkozásban nem volt túl egyszerű: a források sem prima vistának, sem nagyon bőségesnek nem mutatkoztak, és a témához tartozó irodalom sem nyújtott különösen nagy segítséget. Az itt található forrásválasztékkal mégis lehetséges volt az eddigi, több ponton inkább felületes képet pontosítani, és néhány új aspektusra rámutatni.

A vizsgált időszakban két korszak különböztethető meg. Az 1902-ig terjedő éveket építési szakaszként határozhatjuk meg, ahol hiányoztak a szilárd struktúrák, és a mozgalom elsősorban tájékoztató jelleggel működött. 1902 márciusában jött létre az első, még ideiglenes szervezet: alakult egy bizottság. Ez nézetem szerint fordulópont-

nak tekinthető, mert csak ekkor következett az intézmények ország-szerte, lépésről lépésre történő felépítése. Ezzel kialakultak a mozgalmon belüli ilyen-olyan nézeteltérések is. Ennek különböző okai lehettek: először a központ és a periféria közti feszültség, azután az, hogy 1902-ig Pozsony volt Magyarországon a cionista mozgalom vitathatatlan központja, és Budapest alárendelt szerepet kapott. 1899-ben nyilvánvalóan meghiúsult az a kísérlet, hogy a fővárosban országos szervezetet alapítsanak. A Makkabea diákszervezet feltűnésével, amely kizárólag Budapesten volt aktív, a hatalmi központ lassan áttóldott Pozsonyból Budapestre. Egy másik konfliktusterületet alkottak a neológia és az ortodoxia közti feszültségek. Míg Bettelheim Samu és köre Pozsonyban az ortodox hitirányzathoz tartozott, a budapesti cionisták többségükben neológok voltak. Harmadik konfliktusforrásként a személyes ellenszenv határozható meg Bettelheim és Rónai, Bettelheim és Reichenenthal, valamint Herzl és Gábel között.

A kiértékelt források nem tették lehetővé az összes konfliktusszál tisztá és érthető felfejtését. Ennek ellenére megállapítható, hogy éppen a személyes feszültségeket, amelyek főként az 1902-öt követő években tűntek jelentékenynek, nem lehet leértékelni, amennyiben az a kérdés, miért is volt a cionista mozgalom Magyarországon az első Cionista Kongresszust követően, 1897-től aránylag gyenge.

Fordította: Balogh Zsuzsa

JEGYZETEK

- 1 Ez a dolgozat licenccé vált munkám első részének erősen lerövidített változata, *Zionismus und jüdischer Antizionismus in Ungarn um die Jahrhundertwende* címmel, melyet 1997-ben a Baseli Egyetem Történelmi Intézetében készítettem. Hálás köszönetet szeretnék mondani Toronyi Zsuzsának és Schweitzer Gábornak számos ötletükért és tanácsukért.

- 2 Livia Elvira Bitton: *A Decade of Zionism in Hungary. The Formative Years – the Post-World War I Period: 1918–1928*, Ann Arbor (Michigan) 1970 (= Ph. D., New York Univ. 1968).
- 3 Livia Elvira Bitton: Zionism in Hungary – the First Twenty-Five Years. In: Raphael Patai (szerk.): *Herzl Year Book. Essays in Zionist History and Thought*. 7. kötet, New York, 1971. 285–320.
- 4 Így például azt írta, hogy az *Ungarische Wochenschrift*et 1900-ban Gábel alapította (31); de az újságot már 1895-ben létrehozták, első szerkesztője Dornbusch Mór volt (l. Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992*, [Hungaria Judaica; 3], Budapest, 1993. 62). A 34. oldalon úgy áll, hogy a cionista újság, a *Zsidó Néplap* először 1903-ban jelent meg, holott az első számot csak 1904 áprilisában publikálták. Pikáns módon az általa megadott forrásban (Jómtóv Bató: Dr. Bokor Ármin [1879–1918]. In: Chájjim Weissburg [szerk.]: *Jegyzőkönyv a Makkabea Zsidó Főiskolai Hallgatók Köre veteránjainak századik szemeszteri közgyűléséről*, Tel Aviv, 5715 [1954], 29) ugyan helyes dátum (1904), de hibás újság cím szerepel (*Zsidó Szemle*)!
- 5 Raphael Patai: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Detroit, 1996; különösen a 30., 36. és a 39. fejezetek.
- 6 Természetesen jelezte az átvételeket. Patai volt a kiadója annak a gyűjteménynek is, melyben Bitton cikke megjelent.
- 7 Haraszti György: A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában. *Múlt és Jövő*, 1997. 2. sz., 70–82. Hat sűrűn teleírt nagy formátumú oldalon keresztül Haraszti jegyzeteket sorol Patai számtalan hibájáról, félreértéseiről és pontatlanságairól.
- 8 Schweitzer Gábor: Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény. *Budapesti Negyed*, 1994. 2. sz., 42–55.
- 9 Walter Pietsch: *Vom Chatam Sofer zu Theodor Herzl. Zum Verhältnis von Orthodoxie und Frühzionismus im Königreich Ungarn im 19. Jahrhundert*. Basel, 1996 [unveröffentlichtes Manuskript eines Referates, gehalten am 27. Juni 1996 in Basel]. Ezután megjelent: Haumann Heiko (szerk.): *Der Traum von Israel*. Weinheim, 1998
- 10 Kiss József: R. Slomo Cvi Schück és családja. *Múlt és Jövő*, 1993. 4. sz., 41–42.; Adam S. Ferziger: A magyar ortodoxia és a cionizmus. *Múlt és Jövő*, 1993. 4. sz., 36–41.
- 11 Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*, Hungaria Judaica; 9. Budapest, 1995.
- 12 Emeric Csengeri: Political Essays on Zionism in Transylvania (19th and 20th Century) In: Moshe Carmilly/u. a. (szerk.): *Studia Judaica II*, Cluj-Napoca, 1993. 44–53; Livia Bitton: The Zionist Movement in Transylvania. In: Mózes Carmilly-

- Weinberger (szerk.): *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve/Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*, New York, 1988. 277–285.
- 13 Martin Trancík: *Zwischen Alt- und Neuland. Die Geschichte der Buchhändlerfamilie Steiner in Pressburg. Ein mikrohistorischer Versuch*. Bratislava, 1996.
- 14 The World Zionist Organization: *The Central Zionist Archives. Guide to the record groups and collection held at the CZA*, online: <http://www.wzo.org.il/cza/guide.html> [1997. júl. 29.]. L. a jelzeteket F 36 (1905–1950), A 129 (1919–1945) és A 128 (1883–1949).
- 15 Budapest Főváros Levéltára, IV. 1407. B, iratcsomó 1205/IX/1906 (Budapesti cionista egyesület/Magyarországi cionista szervezet) és 1177/IX/1906 (Makkabea cionista egyesület). Nem álltak rendelkezésre többek között a 2623/II/1909 (Makkabea budapesti egyesület) és 310/IX/1909 (Zion egylet) iratcsomói. A levéltári állományhoz l. újabban: Horváth András J.: *Budapest Főváros Levéltárának története*. (Levéltárismeret; 1) Budapest, 1996.
- 16 L. továbbá: Bognár Krisztina–Kiss József Mihály–u. a.: Jelentés a Magyar Zsidó Levéltár rendezési munkálatairól. *Szombat*, 1992. 5. sz., 8; Kiss Márton: A Magyar Zsidó Levéltár rendezésének újabb szakasza. *Szombat*, 1992. 10. sz., 10.
- 17 Tulo Nussenblatt: Liste der Delegierten und Teilnehmer am Ersten Zionistenkongress in Basel. In: *Theodor Herzl Jahrbuch 1937*, 214–217 und Haiyim Orlan: The Participants in the First Zionist Congress. In: *Herzl Year Book*, 6 (1964/1965), 133–152. Orlan azt írja (148 f.), lehetséges, hogy Bengai/Banyas, valamint Davidowicz és Davidsohn duplán szerepelnek a listán, így tehát csak öt magyar résztvevője volt a kongresszusnak.
- 18 Patai: i. m. 337 f.
- 19 Zempléni Árpád: A sionisták. *Egyenlőség*, 1897. 19. sz., 1–3 [9. Mai 1897].
- 20 Marzell Hajdu: Herzl und das ungarländische Judentum. In: T[ulo] Nussenblatt (szerk.): *Zeitgenossen über Herzl*, Brünn, 1929. 90–92.
- 21 Uo. 92.
- 22 Carmilly-Weinberger: *Erdélyben*, 271.
- 23 Brief von Theodor Herzl an János Rónai in Blasendorf vom 30. Juni 1897. In: Alex Bein–Greive Hermann–u. a. (szerk.): *Theodor Herzl. Briefe und Tagebücher* (7 kötet), Frankfurt am Main, 1983–1996. 4. kötet, 300 [Brief 1045] (A továbbiakban: *HBTB*).
- 24 Uo. 652.
- 25 Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, reprint 1985, 750 (A továbbiakban: *ZSL*); l. még: Schweitzer Gábor: Rónai János írása elé. *Múlt és Jövő*, 1993. 4. sz., 32.

- 26 Feltehetően a disszertációjáról van szó: I. Bitton: *Decade of Zionism*, 31. A kiadvány sem a budapesti Rabbiképzőben, sem az Országos Széchényi Könyvtárban, sem pedig a Central Zionist Archivesben nem volt megszerezhető.
- 27 L. Központi Statisztikai Hivatal: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*, Budapest, 1993. 371.
- 28 Kahán Nison: A magyar cionizmus multjából. *Zsidó Szemle*, 1933. 15–16. [29. December 1933] 31-ig (1934), 11–12. [1934. febr. 27.] (A továbbiakban: KN)
- 29 Zionisten-Congress: *Officielles Protocoll*, Wien, 1898. 78.
- 30 A cionista kongresszus befejezése. *A Jövő*, 1897. 35. sz., 3–4 [1897. szept. 10.].
- 31 J[ános] Rónai: *Zion und Ungarn*, Balázsfalva, 1897. Az irodalom többször említi egy kiadványt *Zionismus in Ungarn* címmel, amely állítólag ugyanabban az évben Hermannstadtban jelent meg, úgymint Carmilly-Weinberger: *Erdélyben*, 268. és *ZSL*, S. 750. Mivel ennek az írásnak sehol sem lehet utánanézni, fennáll annak gyanúja, hogy a *Zion und Ungarn* című kiadványról van szó.
- 32 Rónai: i. m. 12.
- 33 Uo. 13.
- 34 Uo. 14.
- 35 L. például: Patai: i. m. vagy Schweitzer: *Rónai írásai*.
- 36 Georg Herlitz–Bruno Kirschner (Begründer): *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens* (5 Bände), Frankfurt am Main, 1927., 2. reprint, 1987. 4/1. kötet, 1101–1102 (a továbbiakban: *JL*) és *ZSL*, 718–721. Még részletesebben: Hugo Gold (szerk.): *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*, Brünn, 1932.
- 37 Wolfdieter Bihl: Die Juden. In: Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, 3/2. kötet, Wien, 1980. 880–948. Itt: 886.
- 38 Bettelheim Samu: Karcolatok a magyarországi cionizmus multjáról. *Országos Egyetértés*, 1934. 1. sz., 11–12 [1934. jan. 1.] 10-ig (1934), 32/33, 8 [1934. aug. 10.] (a továbbiakban: BS [1] BS [14]-ig).
- 39 A Mizrahi kifejezés a héber Merkas Ruchani [Szellemi Központ] rövidítése, és a vallásos cionisták szervezetét jelöli.
- 40 *ZSL*, 1115; *HBTB*, 7. kötet, 661; valamint: Robert Dan: Samuel Bettelheim und seine „Judaica“ Pressburg 1934–1937. *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*, [Tel Aviv], 1967. 1. sz., 40–54.
- 41 KN 28.
- 42 Weissburg: *Jegyzőkönyv*, i. m.
- 43 BS [1].
- 44 A héber kifejezés Jagdil-Tora azt jelenti, hogy „Naggyá tenni a Tórát”.

- 45 David Gross: Zionisches Leben in Bratislava. In: Hugo Gold (szerk.): *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*, Brünn, 1932. 141–146.
- 46 BS [2].
- 47 Idézi: Adolf Gaisbauer: *Davidstern und Doppeladler. Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich 1882–1918*. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs; 78. Wien, u. a. 1988. 40.
- 48 A cionista mozgalom Magyarországon. *A Jövő*, 1897. 41. sz., 5 [1897. okt. 22.]. Bettelheim ír Felter Mórnak; BS [3].
- 49 S. E.: Hosszúszó. *Die Welt*, 1897. 22. sz., 10 [1897. okt. 29.]. E feljegyzés szerint – tévesen – október 7-én rendezték meg a gyűlést.
- 50 Zeitschriftenrundschau. In: *Die Welt*, 1899. 17. sz., 15 [1899. ápr. 28.]. Utalás található erre a kiadványra még in: Carmilly-Weinberger: *Erdélyben*, 272.
- 51 BS [3]. Ezt az adatot megerősítik: *Die Welt*, 1898. 35. sz., 15 [1898. szept. 2.].
- 52 BS [3].
- 53 Ezek a Bettelheim által említett táviratok nem találhatóak meg a *HBTB*-ben.
- 54 Brief von Theodor Herzl an Julius Gabel in Budapest vom 17. Oktober 1899. In: *HBTB*, 5. kötet, 230–231 [Brief 2084].
- 55 Budapest. *Die Welt*, 1897. 19. sz., 10 [1897. okt. 8.].
- 56 Herzl an Gabel am 17. Oktober 1899
- 57 Statutenentwurf. *Ungarische Wochenschrift*, 1899. 37. sz., 3–5 [1899. okt. 6.].
- 58 Mittheilungen des Actions-Comités. *Die Welt*, 1899. 44. sz., 16 [1899. nov. 3.].
- 59 BS [7].
- 60 Brief von Theodor Herzl an Josef Schoen in Budapest vom 9. März 1900. In: *HBTB*, 5. kötet, 341 [Brief 2335].
- 61 KN [1].
- 62 Gábel Gyula: Cionizmus magyar földön. *Ungarische Wochenschrift*, 1902. 16. sz., 1–2 [1902. ápr. 18.].
- 63 Magyar Zsidó Levéltár, Nachlass Bettelheim: *Budapesti Magyar-Czionista Egyesület: Taggyűjtő-ív*, 1902.
- 64 Uo. *Feljelentés*, 1903. jún. 5.
- 65 Parteinachrichten. *Zionistische Korrespondenz*, 1903. 2. sz., 8 [1903. jún. 26.].
- 66 BS [4].
- 67 S[amu] Bettelheim: Falsche Propheten. *Ungarische Wochenschrift*, 1900. 14. sz., 1–2 [1900. júl. 5.].
- 68 Vészi József: Cionizmus magyar földön. *Egyenlőség*, 1902. 15. sz., 1–2 [1902. ápr. 13.].
- 69 Nordau Miksa: *A cionizmus*. Pozsony, 1902.; ez a 33 oldalas füzet a borító alapján egyúttal különkiadása is volt az *Ungarischen Wochenschriftenek*.

- 70 Oskar von Krücken–Imre Parlagi (szerk.): *Das Geistige Ungarn. Biographisches Lexikon*. 2. kötet, Wien und Leipzig, 1918. 709. L. még: Adalbert Toth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. Südosteuropäische Arbeiten; 70 München, 1973. 337.
- 71 Landesorganisation der ungarischen Zionisten. *Ungarische Wochenschrift*, 1903. 13. sz., 6–8 [1903. márc. 27.]. Bettelheim azt írja, a 2. § második része utólag lett csatolva, ehhez l. tovább lent.
- 72 M[oriz] Z[obel]: Landeskonzferenz der ungarischen Zionisten. *Die Welt*, 1903. 14. sz., 12–13 [1903. ápr. 3.].
- 73 Brief von Theodor Herzl an ungarische Gesinnungsgenossen, Ende Oktober 1900. In: *HBTB*, 6. kötet, 83–84 [Brief 2996a].
- 74 BS [8].
- 75 Mindenképpen eltérnek az adatok a *Die Welt*-ben ezektől a számoktól; ehhez l. tovább lent.
- 76 BS [8].
- 77 BS [9].
- 78 Aus den Vereinen. *Die Welt*, 1902. 7. sz., 11 [1902. febr. 14.]; A. Schück: Nádas. *Die Welt*, 1902. 33. sz., 14 [1902. aug. 15.]; A., A.: Berichte. *Die Welt*, 1903. 24. sz., 12 [1903. jún. 12.]; M. J.: Berichte. *Die Welt*, 1903. 26. sz., 14 [1903. jún. 26.].
- 79 Bücher- und Zeitschriften-Rundschau. *Die Welt*, 1902. 18. sz., 9 [1902. máj. 2.].
- 80 Reichenthal Adolf: *A cionizmus Magyarországon*, Nagyszombat [ca. 1903].
- 81 BS [9].
- 82 Landesorganisation i. m.
- 83 BS [9], Eredetileg jiddis. Mójech (Mojach): értelem, itt: fejecske; Kójech (Kojach): erő; Scholjech (Scholiach): hírnök, küldött, vagyis:
Max Nordau nemes fejecske
értünk dolgozik teljes ereje
És Theodor Herzl a drága hírnök... (BZs)
- 84 BS [9].
- 85 BS [10].
- 86 L. még: BS [11].
- 87 Bisseliches, Mose: Hogyan kezdődött? In: Weissburg: *Jegyzőkönyv*, 5–8, itt: 5. Ringwald feltehetően Svájcban tanult, de nem onnan származott.
- 88 Uo.
- 89 Uo.
- 90 Brief von Theodor Herzl an János Rónai in Balázsfalva vom 8. Oktober 1902. In: *HBTB*, 6. kötet, 609 [Brief 4247].
- 91 Spéterné-Káhán Éva: Dr. Káhán Niszson, apám. In: Weissburg: *Jegyzőkönyv*, 20–23, itt: 21.
- 92 KN [2].

- 93 KN [2].
- 94 Az alapító tagok a következők voltak: Alt Zsigmond, Bisseliches Mose, Bokor Ármín, Eisenberg Bernát, Grünhut Henrik, Krausz Sámuel, Künsztler Mór, Löwy József, Patai József, Ragendorfer Jenő, Reich Sámuel, Schönfeld Ármín, Schönfeld József, Schwarz Antal, Urbach Henrik, Wurmfeld Zoltán; l. KN [2].
- 95 A Central Zionist Archivesban (CZA) Beregi eddig kiadatlan, jó 30 oldalas önéletrajza megtalálható; melyet itt csak összefoglalóan lehetett kiértékelni: Armin Zvi Benjamin Beregi: *Autobiographie* (CZA, A 129/2).
- 96 Káhán és Bisseliches is más, ez időben alapított intézményekkel együtt említi a Deborah Egyletet. L. KN [5] és Bisseliches: *Hogyan kezdődött?* 7; mindenesetre Herzl 1901-ben gratulált egy bizonyos Gerő Katicának egy ugyanilyen nevű egylet alapításához; l. Brief von Theodor Herzl an Katicza Gerő in Budapest vom 9. Juli 1901. In: *HBTB*, 6. kötet, 244 [Brief 3377]. Gerőt ezzel szemben Káhán, aki felsorol néhány alapító tagot, nem említi.
- 97 Mitteilungen des A.-C. *Die Welt*, 1904. 6. sz., 1 [1904. febr. 5.].
- 98 BS [12]; utalás Reichenthalra.
- 99 Bettelheim „Haber Komáromi”-nak nevezi; ennek oka, hogy Haber Samu cikke egy részét Komáromi Sándor néven jelentette meg. L. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 14 kötet, Budapest, 1891–1914. Reprint, 1980–1981. 4. kötet, 210–212.
- 100 BS [13].
- 101 Lavoslav Schick: Der Zionismus in Ungarn. Die II. ungarische Landeskonzferenz. *Die Welt*, 1904. 13. sz., 2–3 [1904. márc. 25.]. Bár úgy tűnik, Hazai tudósítása sem jelent meg.
- 102 Schick: *Zionismus in Ungarn*.
- 103 Uo.
- 104 Vesd össze a fent idézett, messze magasabb adatokkal Bettelheimnél.
- 105 Schick: *Zionismus in Ungarn*.
- 106 Olvasóinkhoz. *Zsidó Néplap*, 1904. 1. sz., 1 [1904. ápr. 29.].

MÓRIJA KÖNYVEK

*Főszerkesztő: Schweitzer József
Szerkesztik: Gábor György,
Hajnal Piroska, Schweitzer Gábor*

Otthonkeresők, otthonteremtők

Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok

A sorozatban eddig megjelent:

„A tanítás az élet kapuja”

Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet
fennállásának 120. évfordulója alkalmából

Rugási Gyula: *Költészet és apokalipszis*
Hebraisztikai tanulmányok

Universitas Kiadó–Judaica Alapítvány
2001